

arbejde som historiker, kræver det tilsvarende træning at arbejde samfundsvidenskabeligt med udgangspunkt i økonomisk, sociologisk eller politologisk teori.

De to værker er som nævnt vidt forskellige i deres redaktionelle oplæg. Den ene stram, den anden løs; den ene i sin helhed ganske vellykket, den anden knap så velskabt. Men det hindrer naturligvis ikke, at der i antologien om dansk forvaltningskultur er gode og læseværdige bidrag. De udmærker sig ved både deres præcise problemstilling og deres dokumentation. I denne kategori falder Rüdigers allerede omtalte artikel om embedsmændenes løn- og ansættelsesvilkår, som tematisk havde været bedre placeret i den forvaltningshistoriske antologi. I kategorien falder også Karen Hjorths bidrag om journal-systemerne og deres træge udvikling samt Leif Becker Jensens og Vibeke Wings artikler om dansk og tysk forvaltningssprog i dansk forvaltningstradition. Tim Knudsens afsluttende essay er også fremhævet for det gode.

Den forvaltningshistoriske antologi kan netop stå sig som bog. Der er ganske vist forskel på bidragene, men de har alle et budskab, som fortjener formidling. Det hindrer ikke, at nogle er

bedre end andre, og de er allerede fremhævet i det foregående. Deres forfattere er Leon Jespersen, Ole Feldbæk, Ditlev Tamm, Inger Dübeck, Karl Peder Pedersen og Jørgen Fink. Det samme gælder Per Ingesmans artikel om den politisk-administrative debat om folkekirkens styrelsesforhold, om end den falder lidt uden for bogens generelle linie. Derimod er Jacob Christensens artikel om den sociale forvaltnings udvikling noget ufokuseret i sin problemstilling og alt for lidt reflekteret i forhold til de kilder, som han bygger på. Tilsvarende lider Helle Blomquists bidrag om Sundhedskollegiet og Sundhedsstyrelsen under en ikke helt vellykket fundering i bureaukrati- og professionsteori.

De to bøger er som nævnt blevet til inden for rammerne af et storstilet historisk projekt, hvori også politologer medvirker. Det gælder også de foreliggende to bøger. Man kan så spørge, om de medvirkende politologer har gjort deres til at perspektivere og generalisere historikernes specifikke analyser, men svaret er med undtagelse af Tim Knudsens allerede nævnte, veldrejede essay om den tålsomme velfærdsstat desværre benægtende. De mangler stadig at gribe den bold, som historikerne har spillet op til dem.

Romantikeren Christian Flor

Af Carsten Madsen

Jens Peter Ægidius: *Christian Flor. Pædagogen, politiker, folkeoplyseren*. (Odense Universitetsforlag, 1994). 386 s., 250 kr.

Det lader til, at beretningen om den store personlighed med indhold og klare

mål i tilværelsen har fået tag i læserne. Der filosoferes og moraliseres som aldrig før over menneskets aktuelle, sørgelige grundforfatning, efter at vi har foretaget en vending mod det sanselige, det materielle og det pragmatiske. Tager man en sådan diagnose for pålydende,

forstår man opblomstringen af den biografiske genre som et forsøg på at rehabiliterer kulturens grundliggende værdier. Det gør Jens Peter Ægidius også med valget af sin person, som »havde en fast og udholdende vilje til at gavne sine medmennesker i handlinger. Hos ham gik idealisme i målsætning hånd i hånd med realisme i forstand på mennesker, og simpel redelighed hånd i hånd med strategisk snilde« (bagsiden).

Ægidius skildrer en person, der er født og opvokset i en idealistisk epoke, romantikken. Dvs. i en tid, hvor man orienterede sig mod det »skabende« individ, der så sin opgave i at udarbejde et sammenhængende billede af virkeligheden. Det var et billede, hvor man tilsyneladende kunne overvinde alle splittelser og uoverensstemmelser i verden. Det tager Ægidius alvorligt ved at lade denne erfaring være livsnerven i karakteristikkens af Christian Flor (1792-1875). Spørgsmålet er, om det lykkes forfatteren at holde billedet intakt gennem hele bogen.

Ægidius' bog hører ikke hjemme i kategorien over de mest kritiske fremstillinger. Ægidius bevæger sig på det jævne, når han forsøger at kaste lys over Flors personlighed. Med sikkerhed i detaljen belyser forfatteren Christian Flors virke og beskriver, hvordan Flor som ræsonnerende dannelsesborger fortolker sine egne forventninger og muligheder. Men Ægidius forsøger aldrig at aflæse det »sprog«, som begivenhederne er skrevet i. Han overtager ærbødigt de traditionelle koblinger mellem Flor og Grundtvig, Flor og den folkelig-nationale bevægelse, Flor og højskolen, og derfor er det vanskeligt at forestille sig, at afhandlingen skulle blive andet end »supplerende og kompletterende« til den gængse opfattelse (s. 351). Måske skyldes det bogens sigte. Den udspringer af den kendsgerning, at der ikke er udkommet nogen fremstilling om Chri-

stian Flor siden Th. Rousts fremstilling i 1923. Efter opfordring af Christian Paulsen-komiteen er der kommet en ny.

Når Ægidius' belysning af Flors tanker og virke har svært ved at bryde kildernes indholdsmæssige overflade, må det tilskrives bogens metode. Litteraturvidenskabsmanden Ægidius' biografi minder om den klassiske biografisme, som jeg egentlig troede blev elimineret med nykritikken. Hans biografi bygger på en forestilling om, at man vil kunne nå rundt om den biograferede, hvis man haler samtlige informationer om vedkommende frem i lyset. Der stilles ikke egentlige krav til opgaven. I stedet forsøges den løst gennem en indlevelse i mandens personlighed. Men drives det ikke *ad absurdum*, når forfatteren ikke færre end syv steder beskriver og kommenterer Flors egenskab som rytter og kusk samt hans heste?! På s. 207 benytter han over en halv side på at bearbejde omstændighederne omkring Flors elskede gråskimmels død i 1843.

På trods af ihærdigheden har Ægidius heller ikke været alle arkivkasserne igennem. I Sjællands stifts bispearkiv (Landsarkivet for Sjælland m.v.) finder man f.eks. både Flors besvarelse af den kateketiske prøve (1822), hans præsteed, biskop Münters visitatsbog, inkl. bemærkninger fra hans besøg hos Flor (1823), ligesom det kunne tænkes, at man ligger inde med oplysninger angående Flors dimisprædiken.

Ægidius' protokol over Flors personlighed med et væld af realkommentarer bliver ydermere til lidt af et irritationsmoment ved læsningen, fordi det sker på en platform af spekulative antagelser og formodninger af arten: »man kan tænke sig«, eller »det er ikke utænkeligt« osv. Grelt bliver det, når Ægidius stykker disse gisninger sammen til større helheder: »Hvis vi forsøgsvis forudsætter, at det er gået den femtenårige Christian Flor sådan at han under påvirkning af

denne åndskraftige jyde [Michael Nielsen, Flors lærer] har dannet sig sin forestilling om *mandighed* som en fast og ubøjelig vilje til at arbejde sig frem mod et ideelt mål og til at sætte al sin kraft ind for hvad man anser for sandhed og ret, og hvis vi samtidig forudsætter at læsningen i skolens modersmålsundervisning – her har det næppe været M. Nielsen som var læreren – har været blandt andet i Oehlenschlägers nyeste digtning, og på en måde så den åbnede ynglingens øjne for *poesien* betragtet under en *nordisk* synsvinkel, med nordiske øjne, så falder der et lys over samme ynglings trang til at være med at forsvare fædrelandet og fødebyen da den så overraskende og grumt blev angrebet af den engelske overmagt« (s. 16f).

Det virker til tider, som om Ægidius interesserer sig mere for, hvad der ikke fremgår af kilderne, end hvad de konkret byder af oplysninger. Men kilde-materialet er selvfølgelig også forholdsvis sparsomt.

Selve grundlaget for den vidtgående indlevelse i Flors skæbne møder man først 340 sider henne, i et besynderligt appendiks (»Forfatterskab«), hvor Ægidius leverer nogle opsummerende betragtninger over hans person. Som allerede antydnet stikker karakteristikken dog ikke dybere i Ægidius' egne vurderinger, end det man allerede kender fra tidligere beretninger om Flor, og det får konsekvenser. Ægidius henter nemlig sine konklusioner i beretningen om de enkelte handlinger og problemstillinger på dette (forudindtagede) billede. Det sker ikke ud fra en analyse af, hvad kilderne fortæller. En alt for tæt tilknytning til tidligere fremstillinger hindrer simpelthen udsynet for Ægidius.

I direkte forlængelse heraf trænger spørgsmålet om hans kildebrug sig på. Det viser sig nemlig, når man går af-handlingens struktur efter i sømmene, at Ægidius med sin biografiske metode i

mistænkelig grad støtter sig til Flors egen korte levnedbeskrivelse fra 1867 samt Ludvig Schrøders skildringer om Flor fra 1890'erne. Ægidius lader sig styre af deres vurderinger og opbyggelige disposition. For det første rejser der sig selvfølgelig nogle helt fundamentale metodiske spørgsmål angående brugbarheden af sådanne kilder, hvilket også må gælde for litteraturvidenskaben. For det andet bliver portrættet af Flor for ensidigt og unanceret. Blev Flors liv og virke rent faktisk så succesfuldt, som det fremstilles, og forløb det efter den grundtvigianske historisk-poetiske kronologi: ungdom, barndom, manddom, alderdom? Anderledes sagt: Udviklede manden sig til et bevidst og afklaret individ, der med skaberisk og frelsende kraft evnede at overvinde tidens splittelse og dermed sejre over fjenden i kampen for frihed?

Ser man bort fra Ægidius' ubændige lyst og vilje til at tolke videre på kilderne, står et spartansk analyseapparat tilbage. Det kan umiddelbart undre, når det er en litteraturvidenskabsmand, der har sat sig for at tackle den stillede opgave. Det ville være både ønskværdigt og interessant at stifte bekendtskab med en litterær eller idéhistorisk indgang til Chr. Flor, hvis man husker på, hvilken placering han havde *bag* begivenhedernes gang, *mellem* datidens intellektuelle og politikere eller *mellem* dannede og befolkningen. Ægidius er ihærdig i sin beskrivelse af Flors gerninger, men han synes tappet for energi, når det kommer til analysen af, hvorledes Flor stod placeret i ensemblet af politiske og nationale aktører.

Ægidius har skrevet en afhandling, der slavisk følger Christian Flors livs faser i tykt og tyndt. Man følger denne mand gennem barndom og ungdom i hovedstaden, hvor han tog sin teologiske embedseksamen og virkede som lærer og inspektør ved Borgerdydsko-

len. I denne periode stiftede Flor bekendtskab med og lod sig kraftigt inspirere af tidens idealisme, via læsning af den filosofiske Fr.W.J. Schelling og den litterære Adam Oehlenschläger. Uden at inklade sig på en nærmere analyse af f.eks. Flors indbydelsesskrifter fra Borgerdydskolen hævder Ægidius rigtigt nok, at man hos Flor allerede nu kan mærke tilknytningen til den litterære romantik (s. 22). Det var en »vækkelse«, som hang ved resten af livet, og som skulle få afgørende betydning for hans senere virke i Sønderjylland. Efter nogle få år som præst på Sjælland blev Flor J.L. Heibergs efterfølger som lektor i dansk sprog og litteratur ved universitetet i Kiel.

I det, som Ægidius kalder hans manddomstid (bogens absolut længste kapitel, s. 45-281), skildres den tilsyneladende nu modne og bevidste Flor indgående ud fra den opfattelse, at han allerede fra første færd i Kiel støder på modvilje fra et *nationalt* slesvig-holstensk parti (s. 71, 73f). Det gjaldt hans utilfredshed med studenternes manglende danskundskaber og anmodningen om en øget og bedre undervisning i dansk. Jeg er imidlertid tilbøjelig til at tro, at Ægidius tager for meget bestik af senere begivenheder i sin vurdering af situationen. Der er snarere tale om en decideret interessekonflikt mellem den meget ambitiøse romantiker og det gamle, konservative embedsaristokrati, der godt nok overvejende var tysksindet, men næppe ønskede en forstyrrelse af de herskende tilstande. Man fristes til at opfatte Flor som den unge akademiker, der netop er arriveret fra byen (København) med en trang til at værne om landskabets oprindelige uberørthed, inkl. bondens uskyld, og følgelig også om sproget, som herude var lig den højeste form for poesi. Her spiller den tidligere litterære orientering, påvirkning og dannelse en alt for beskedent

rolle i Ægidius' bog. Hvorfor hører behandlingen af den spekulative romantiker Flor op med et 10 sider langt referat af hans to indbydelsesskrifter fra Borgerdydskolen, efterfulgt af en 5 sider lang henvisning til Oehlenschläger, via Flors deltagelse i den baggesen-oehlenschlägerske fejde? Hvorfor inklader Ægidius sig f.eks. ikke på en nærlæsning af skrifterne, der indeholder så megen universalromantisk verdensanskuelse, man kan forestille sig? Her findes et klart billede af hele det romantiske projekt, inkl. de tre konstituent *subjektet, sproget og historien*. Også andre sider af det åndsliv, Flor havde berøring med, forekommer stedmoderligt behandlet. Det kan undre, at grundtvigianeren Ægidius kun giver Grundtvig og Flors forhold til ham 7 sider (s. 89-96). Forholdet til filologen Rasmus Rask behandler filologen Ægidius slet ikke. Alt dette hænger selvfølgelig sammen med kildematerialets beskaffenhed og med Flors tidligere livsfasers vægt i bogen.

Billedet af Christian Flor som pioneren i den danske folkelig-nationale bevægelse i Nordslesvig føjer sig normalt til den begivenhedsmættede periode i Danmarkshistorien fra 1830'erne og frem. I klar overensstemmelse med traditionen lægger Ægidius også tyngdepunktet i sin bog her. 100 sider (»Slesvigs Emancipation«) afsætter han til en omhyggelig gennemgang af Flors halv-offentlige virke fra efteråret 1836, hvor spørgsmålet om det danske sprogs forfatning i hertugdømmerne blev sat på dagsordenen ved den første stænderforsamling i Slesvig, over hans medvirken i opbygningen af en dansksproget presse (in casu bladet *Dannevirke* i Haderslev), til reaktionen på Christian VIII's sprogreskript fra 1840, Skamlingsbanke-møderne, Den slesvigske Forening osv. Dertil kommer selvfølgelig hele folkehøjskolesagen, som Ægidius skænker to

længere afsnit. I og for sig er der intet indholdsmæssigt at udsætte på udlægningen. Ægidius er yderst gavmild i sin skildrings detailrigdom. Til gengæld fordrer formen en vis udholdenhed i læsningen.

Ægidius' ærinde fremstår egentlig også klart og tydeligt. I konkretiseringen af alle Flors bedrifter ligger en understregning af, »at det var ham der havde støbt kuglerne og lagt slagplanen« (s. 99). Forfatteren kredser konsekvent omkring de samme omdrejningspunkter, nemlig at alle beslutninger angående »den slesvigske sag« altid gik igennem Christian Flor, og at han som ikke-slesviger aldrig selv aktivt tog del i de enkelte offentlige handlinger. Dette er der ikke noget nyt i, og det er Ægidius som allerede antydet også klar over. Man har altid, med rette, opfattet Flor som politisk bagmand, eller »generalen« bag den danske parts gerninger, i hvert fald i 1830'erne og i nogen grad også i 1840'erne.

Oven i dette prøver Ægidius på bedste beskub at indplacere de øvrige aktører i forhold til »generalen« (f.eks. Chr. Paulsen, s. 97, P.C. Koch, s. 130, L. Skau, s. 259). Her mister forfatteren imidlertid balancen. I tråd med den traditionelle anke imod biografismen må man endnu en gang påpege, at han har svært ved at forlade detailbehandlingen til fordel for en mere perspektiverende analyse. Med sit ensidige blik for Flors iscenesættelser taber Ægidius blikket for de andre personer, og dette er i sidste ende medvirkende til at svække træfsikkerheden på Flors personlighed. En bredere tilgang til persongalleriet, evt. via en mere forpligtende inddragelse af andre historiske fremstillinger, som H.V. Gregersens om Laurids Skau eller Johann Runges om Christian Paulsen, kunne have skabt bedre muligheder for at stille skarpt på personen Flor. Ægidius gør ganske vist rede for de forskelle

og uoverensstemmelser, der herskede mellem Flor og de øvrige aktører i den nationale strid, men konflikternes beskaffenhed – de indre såvel som de ydre – giver tilsyneladende ingen anledning til at overveje Flors placering i det politiske billede. Vi får at vide, at Flor stod uden for de sædvanlige politiske »båse« (s. 83, 341). For nok var han handlingens mand, men han var tillige imod enhver form for partipolitik, eller taktisk spil (f.eks. s. 273f). Klogere bliver vi til gengæld heller ikke.

Jeg vil lade Flors forhold til Peter Hiort Lorenzen tjene som eksempel, fordi det tidsmæssigt falder sammen med indstiftelsen af »danskheden« og fremvæksten af nationalismen, og på den måde kan jeg slå flere fluer med et smæk. Lorenzens politiske karriere overskygges af den kovending, han foretog i efteråret 1840, da han vendte det slesvig-holstenske parti ryggen, fordi dets nationale engagement efterhånden vejede for tungt. Han nedlagde kort før dette års stænderforsamling sit mandat som stænderdeputeret og indgik i stedet i et tæt samarbejde med Flor og den folkelig-nationale bevægelse. Dette parti virkede til gengæld lige »åndeligt« nok, men ikke desto mindre udgjorde det et udmærket ståsted for en liberal politiker med tætte forbindelser til ligesindede i København, som f.eks. Orla Lehmann.

Set fra Flors synsvinkel kunne man, ifølge Ægidius, godt betragte samarbejdet med Lorenzen, der talte frihedens og konstitutionens sag, som erhvervelsen af et nyt trumfkort på Flors hånd i hans kamp for »national bevidstgørelse«, og det til trods for de grundlæggende uoverensstemmelser i de to mænds anskuelser (s. 162, 164, 209f). Ægidius forestiller sig, »at Flor i denne tids store teaterstykke opfattede sig selv som instruktøren og Lorenzen som den store skuespiller der med brillans udførte sin rolle efter sin instruktørs anvisninger« (s. 180).

Men dette romantiske spil om en national bevidstgørelse forekommer at rumme mere end en praktisk rollefordeling. Og det er Ægidius, parallelt med den tidligere litteratur, ikke kommet meget nærmere. En tættere analyse af de to mænds samarbejde vil rejse spørgsmålet, om ikke den spænding, der herskede mellem dem, skal betones lige så kraftigt som harmonien? Bagved deres »hengivenhed for den samme sag« ulmede en rivalitet mellem en stræben efter sandheden og viljen til at se resultater, mellem den litterære og den politiske romantiker. Denne rivalitet tog til i styrke fra midten af 1840'erne i takt med, at de nationalliberale fik tag i bredere kredse. At det blev de liberale, her i skikkelse af Lorenzen, som havde fingeren på aftrækkeren, begrundet Ægidius med den fysiske distance, der lå mellem Flor i Kiel og begivenhederne i Slesvig, og med at sønderjyderne nu havde en af deres egne i Lorenzen (s. 174, 183). Spændingen kunne imidlertid også meget vel skyldes et dybere modsætningsforhold, der blev stadig sværere at negligere (f.eks. s. 191f, 201, 214, 259, 320). Flor måtte sande, at den bevægelse, han selv havde været med til at sætte igang, stod i vejen for hans egne ambitioner. Han var så at sige blevet overhalet indenom af »yngre« kræfter, af nationalliberale, som han ved gud ikke kunne identificere sig med (f.eks. hans brev til P.C. Koch, 18.2. 1838, s. 118) – og vice versa.

Når den nationalliberale iver ikke kunne tæmmes, var der kun to ting tilbage at gøre for Flor. Han kunne ad opportunismens vej prøve at halse efter, i håbet om at tvinge udviklingen i den »rigtige« retning. – Den taktik støder man på i 1840'erne, med den for Flor uheldige bølge af nationalisme, indtil han faktisk stod af ræset. Om Flor var pragmatiker, som Ægidius giver udtryk for, eller opportunist, kan diskuteres (s.

264f). – Det andet, Flor kunne gøre, var at fortsætte i det folkelig-nationale spor, bl.a. med oprettelsen af skolen i Rødding i 1845. Men selv her stødte han på stærke fremadstræbende kræfter (s. 244ff).

Den latente spænding mellem Flor og Lorenzen, men også andre som f.eks. kongen, Skau og til en vis grad Paulsen, har umiddelbart ikke med hævdelser af national ret og ære i Nordslesvig at gøre. Omstændighederne bag rivaliteterne må endnu en gang søges i generationernes åndelige ophav, hvilket Ægidius med fordel kunne have hæftet sig mere ved. Som modtolkning til Ægidius' bevægende skildring af Flors opstigning til at blive et nationalt koryfæ kunne man på modernistisk vis opfatte denne persons kamp for det folkelig-nationale som en kamp på flere fronter. Den »romantiske bevægelse«, som dannelsesborgeren Chr. Flor repræsenterede, stod naturligvis i grundlæggende modstrid med det bestående samfund – *l'ancien régime*, dvs. kongen og embedsaristokratiet (dansk som tysk) – der var funderet på magt, ære og status, og ikke på menneskets bevidsthed om dets egen indre skæbne, som folk og nation med eget sprog og historie. Heri ses kimen til Flors projekt om at indstifte »danskheden« i befolkningens bevidsthed, men vel at mærke indeholdende en grundlæggende loyal indstilling over for kongen.

Når det i litteraturen har været så svært at fremvise andet end succes hos Flor, hvad enten den var ubetinget eller moderat, så skal forklaringen findes i den lethed, hvormed alvoren i hans romantiske projekt er blevet taget. Det er den sejlivede tese om Flor som politiker, der forstyrrer billedet. Men hvor den politiske aktivitet blev toneangivende i den slesvigske sag, hørte den (oprindelige) romantiske aktivitet op. Det er samtidig her, at det virkelige drama

for Flor indledtes. For med opkomsten af den nye generation af dannede, nationalliberale politikere i 1840'erne, der også stod i direkte modstrid med *l'ancien régime*, fulgte et krav om en *positiv* erfaring af virkeligheden, dvs. et krav om håndgribelige resultater (af konstitutionel art – s. 168). Problemet for den nu »ældre« generation (inkl. Flor) var, at den ikke formåede at skabe synlige resultater på den politiske scene. Derfor blev den reaktionær. Den nye politiske brug af begreberne havde jo intet med den litterære romantik at skaffe (begreberne skulle ikke bare være kampmidler for en politisk organisation). Her kunne en mere indsigtfuld analyse af begreber som nationalitet/nationalisme, folkelighed/demokrati, sprog, historie måske åbne for nogle af de nævnte spændinger og rivaliteter, og dermed være med til at kaste et mere nuanceret lys over Flors personlighed. Der virker Ægidius' behandling lidt for summarisk (s. 340-344).

Hvad Flor møder i sin alderdom, er netop ikke den frihed og ro, man skulle tro, hvis man fulgte Ægidius' romanti-

ske univers. Tværtimod krakelerer det tidligere så velordnede univers. Uden saft og kraft *fader* Flors sidste 25 år således *ud* på små 45 sider. Ægidius forsøger at føre historien til ende, vel vidende at den egentlig endte i midten af 1840'erne.

Den ildhu, hvormed Ægidius har tacklet opgaven, har efter min opfattelse været med til at sprede lige lovlig meget mytologisk patina over Flors personlighed. Derved står man tilbage med et indtryk, der gør Flors liv og virke til en succeshistorie. Men Flor gennemlevede ikke den grundtvigiansk-romantiske kronologi, som det »skabende« individ, Ægidius drømmer om, for så at ende i friheden og modsætningsløshedens verden. Han blev tværtimod destrueret af den splittethed, som alle romantikere opfostrede og forsøgte at tøjle, med skuffelse og bitterhed til følge. Flor blev ikke, hvad han ville være, men han fortjener alligevel opmærksomhed, på grund af det han blev, nemlig igangsætter og på en måde også folkeoplyser, politiker og pædagog. Det har han fået med Jens Peter Ægidius' grundige skildring.

Flugten til Sverige

Af Niels Wium Olesen

Rasmus Kreth og Michael Mogensen: *Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943*. (Gyldendal, 1995). 200 s., 198 kr.

Redningen af de danske jøder fra det nazistiske Holocaust i efteråret 1943 har stået som danskernes »finest hour« under den tyske besættelse af landet – ikke mindst i udlandet og i det jødiske ver-

denssamfund. Sammenlignet med resten af det besatte Europa var det også en bemærkelsesværdig undtagelse. Af i alt ca. 7.600 danske jøder undslap 7.056 deportationen til KZ-lejrene ved at flygte til Sverige. Godt 90% af disse flygtede i dagene fra den 28. september til den 16. oktober. I Norge omkom over 50% af samtlige jøder i tyske KZ-lejre.

Billedet af jødernes flugt over Øre-